

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 77 (4)/2025, s. 41–69

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2025.034>

ANETA BOŁDYREW*

OLGA MASTIANICA-STANKIEWICZ**

Miejskie instytucje opieki nad dzieckiem w Wilnie na początku XX w.***

The urban institutions of childcare in Vilnius at the beginning of the 20th century

Streszczenie: Artykuł dotyczy instytucjonalnych form opieki nad dziećmi w Wilnie na początku XX w. realizowanych przez samorządowe władze miejskie. Wskazano w nim uwarunkowania rozwoju miejskich instytucji socjalnych. Omówiono trzy obszary opieki nad dziećmi i młodzieżą – opiekę w wymiarze pedagogicznym, opiekę zdrowotną i opiekę w sensie formalno-prawnym. Szczególnie ważne były instytucje opiekuńcze podległe Kuratorium Miejskiemu nad Biednymi – zwłaszcza ochronki, stacja „Kropla Mleka” oraz internat dla chłopców. Badania prowadzono w litewskich i polskich archiwach oraz bibliotekach, wykorzystano źródła w języku polskim, litewskim, białoruskim i rosyjskim.

Słowa kluczowe: Wilno, opieka instytucjonalna, samorządność, dzieciństwo

* Wydział Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego, ul. Pomorska 46/48, 91-408 Łódź, aneta.boldyrew@uni.lodz.pl, ORCID: 0000-0002-6121-0816.

** Instytut Historii Litwy, Tilto g. 17, 01101 Vilniaus m. sav., Litwa, mastianica@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3094-3539.

*** Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023, nr projektu 01SPN 17 0020 18, kwota finansowania 751 222 zł.

Abstract: This article explores institutional forms of childcare lead by the Vilnius local government at the beginning of the 20th century. The authors describe the development of urban social institutions. Three areas of child and youth care are discussed – education, healthcare and legal guardianship. Of particular importance were the institutions run by the Kuratorium Miejskie nad Biednymi (Civic Authority of the Poor) – particularly, the orphanages, the “Milk drop” stations and the residence hall for the boys. In the research undertaken in the Polish and Lithuanian archives and libraries, sources in Polish, Lithuanian, Byelorussian and Russian were studied.

Keywords: Vilnius, institutional care, home rule, childhood

Wprowadzenie

Jednym z przejawów przemian modernizacyjnych życia społecznego w XIX i na początku XX w. w USA i Europie był rozwój instytucjonalnych form opieki i wsparcia dla dzieci i młodzieży, osób starych, chorych oraz wykluczonych. W USA, Niemczech, Anglii, we Francji pod koniec XIX w. utrwaliło się przekonanie o potrzebie interwencjonizmu państwa w sprawach pomocy socjalnej; działania filantropijne i społeczne uznano za niewystarczające¹. Urbanizacja i industrializacja były siłą rozwoju gospodarczego i społecznego, ale nasiliły także skalę problemów socjalnych w miastach². W społecznym krajobrazie miejskiej biedoty wyróżniał się problem najuboższych, zaniedbanych i porzuconych dzieci. Stawiało to społeczeństwom nowoczesnym wyzwanie zapewnienia im ochrony i kurateli, wzmacniane przeświadczeniem o szczególnej wartości dzieciństwa i konieczności troski o zdrowie, rozwój intelektualny i społeczny młodego pokolenia. Prawnicy, lekarze, pedagodzy, psychologowie przekonywali, że dzieciństwo należy poddać systematycznym badaniom, otoczyć wiedzą ekspercką, traktować jako zasób społeczeństwa zasługujący na troskę i interwencję służb publicznych. W praktyce jednak działania te nadal wpisy-

¹ E. Leś, *Od filantropii do pomocniczości. Studium porównawcze rozwoju i działalności organizacji społecznych*, Warszawa 2000, s. 48.

² Zob. szerzej: K. Woodrooffe, *From charity to social work in England and the United States*, London 1962; M. Payne, *The origins of social work: Continuity and change*, Basingstoke–New York 2005.

wały się bardziej w system kontroli niż opieki nad dzieckiem w potrzebie³. Przestrzenią społecznych inicjatyw filantropijnych, a później także publicznych służb socjalnych były w pierwszym rzędzie miasta⁴.

Na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w zaborze rosyjskim organizacja działań socjalnych i edukacyjnych była trudniejsza niż na Zachodzie z racji polityki rosyjskich władz zaborczych. Instytucje opieki i wsparcia społecznego były prowadzone nadal głównie przez Kościoły i związki wyznaniowe oraz towarzystwa dobroczynne, na początku XX w. również przez organizacje społeczne odwołujące się do haseł humanitaryzmu oraz samopomocy i spółdzielczości. Niezależnie od ideowych podstaw tych działań szczególnie ważnym ich obszarem była opieka nad dziećmi, co łączyło się z przemianami postaw społecznych wobec dziecka i dzieciństwa i wzrostem znaczenia młodego pokolenia w warunkach budowania nowoczesnych wspólnot narodowych. Na początku XX w. na tzw. kresach dawnej Rzeczypospolitej idea pomocy ubogim dzieciom, przedstawiana jako wyjątkowo ważne zadanie społeczne, została włączona, by nie powiedzieć – podporządkowana – idei narodu⁵. Intensywny rozwój placówek opiekuńczo-wychowawczych dla dzieci następował przede wszystkim w dużych miastach, w tym Wilnie.

Problemy instytucjonalnej opieki nad dziećmi w Wilnie w XIX i na początku XX w. były podejmowane w polskiej i litewskiej historiografii, przy czym większość prac dotyczyła wileńskich placówek opiekuńczych dla dzieci prowadzonych przez organizacje wyznaniowe i społeczne⁶. Przed-

³ N. Horner, *What is social work? Context and perspectives*, Exeter 2003, s. 34; A. Bołdyrew, M. Nawrot-Borowska, *Nowoczesność a dziecko – dziecko w nowoczesności. Recepcja nowego podejścia do dzieciństwa w teorii i praktyce wychowawczej w Królestwie Polskim na początku XX w.*, „Colloquium” 2022, nr 4, s. 28.

⁴ M. Hilton et al., *A historical guide to NGOs in Britain: Charities, civil society and the voluntary sector since 1945*, New York 2012, s. 14.

⁵ A. Bołdyrew, O. Mastianica, *Dziecko, naród, nowoczesność. Polskie, litewskie i żydowskie Towarzystwa Opieki nad Dziećmi w Wilnie na początku XX w.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 3, s. 55.

⁶ M. Korybut-Marciniak, *Przyczynek do dziejów dobroczynności w Wilnie w XIX wieku*, „Echa Przeszłości” 2004, nr 5, s. 93–109; R. Jurkowski, *Wileńskie instytucje i towarzystwa dobroczynne w latach 1905–1907 w świetle doniesień „Kuriera Litewskiego” i „Dziennika Wileńskiego”. Część pierwsza*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, nr 1, s. 29–44; idem, *Wileńskie instytucje i towarzystwa dobroczynne w latach 1905–1907*

miotem szczegółowych analiz były trzy działające niezależnie od siebie towarzystwa opieki nad dziećmi⁷. Roli instytucji opieki nad dziećmi ubogimi i osieroconymi w budowaniu systemu państwa litewskiego poświęcona jest książka Andrei Griffantego⁸. Publikacje te nie przedstawiały natomiast instytucji opiekuńczych dla dzieci organizowanych i prowadzonych na początku XX w. przez organy municypalne.

Prezentowany artykuł skupia się na opiece nad dziećmi sprawowanej przez instytucje działające pod egidą władz samorządowych Wilna na początku XX w. Cezurą końcową podjętych rozważań jest 1915 r., kiedy Wilno znalazło się pod okupacją władz niemieckich i kiedy zaprzestano działalności Kuratorium Miejskie nad Biednymi. Celem artykułu jest przedstawienie aktywności miejskich instytucji opieki pedagogicznej, socjalnej, zdrowotnej i formalno-prawnej nad dziećmi i młodzieżą w Wilnie. Przez pojęcie instytucji miejskich rozumiane są takie jednostki, które podlegały samorządowi. Prócz tego w Wilnie funkcjonowały liczne placówki prowadzone przez organizacje społeczne i religijne. Wieloma instytucjami opiekuńczymi i wychowawczymi zarządzał Kościół katolicki, w tym bezhabitowe zgromadzenia zakonne. Na przełomie XIX i XX w. pracą opiekuńczą nad ubogimi w Wilnie zajmowały się członkinie 10 żeńskich bezhabitowych zgromadzeń założonych przez o. Honorata Koźmińskiego (1829–1916) oraz członkowie męskiego bezhabitowego Zgromadzenia Synów Matki Bożej Bolesnej. Ważną rolę w opiece nad ubogimi dziećmi odegrała placówka utworzona przez ks. Karola Lubiańca (1866–1942), by wymienić tylko najistotniejsze inicjatywy⁹. Wiele instytucji pomocowych

w świetle doniesień „Kuriera Litewskiego” i „Dziennika Wileńskiego”. Część druga, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, nr 2, s. 11–28; M. Korybut-Marciniak, *Nobody’s children? Wards of the Hospital of the Infant Jesus in Vilnius between 1814 and 1825*, „Klio” 2024, nr 1, s. 79–106.

⁷ H. Ilgiewicz, *Towarzystwo Opieki nad Dziećmi w Wilnie w latach 1901–1914*, „Studium Vilnense” A, 2015, vol. 12, s. 37–41; Z. Medišauskienė, *Miestas „atranda” vaikus, Pasakojimai apie Vilnių ir vilniečius*, t. 1, Vilnius 2018, s. 185–205; A. Bóldyrew, O. Mastianica, op. cit., s. 31–59.

⁸ A. Griffante, *Children, poverty and nationalism in Lithuania, 1900–1940*, London 2019.

⁹ *Edukacja, oświata, opieka i wychowanie w procesie modernizacji społecznej w Królestwie Polskim i na Kresach w zaborze rosyjskim. Wybór publicystyki społecznej z lat 1905–*

dla swych współwyznawców prowadziły organizacje żydowskie. Pomoc społeczna była jednym z obszarów działalności Wileńskiego Zarządu Modlitewnego Żydów, który corocznie przeznaczał znaczne środki na wsparcie potrzebujących Żydów. Od końca XIX w. w Wilnie istniało Stowarzyszenie Opieki nad Ubogimi i Chorymi Żydami, które finansowało leczenie ubogich Żydów. Instytucje kierowane przez wspólnoty wyznaniowe, podobnie jak towarzystwa dobroczynne, pełniły ważne funkcje społeczne, budowały klimat sprzyjający rozwijaniu działalności opiekuńczej i wspierającej ubogich. Nie były one jednak powoływane ani finansowane przez władze samorządowe, a ich majątek nie należał do miasta, toteż nie są one przedmiotem analiz w tym studium. Rozważania przedstawione w artykule koncentrują się wokół następujących problemów badawczych: Jakie były uwarunkowania rozwoju samorządowych instytucji opieki nad dziećmi w Wilnie? Do kogo kierowane były akcje pomocowe? Jakie instytucje zapewniały opiekę socjalną i pedagogiczną, jakie opiekę zdrowotną i formalną? Jak była ona realizowana? Odpowiedzi na te pytania pozwalają na przedstawienie miejskiego systemu opieki nad dziećmi i młodzieżą prowadzonego przez wileńskie władze municypalne.

Podstawą źródłową artykułu są materiały rękopiśmienne i drukowane, w tym sprawozdania wileńskiego Kuratorium Miejskiego nad Biednymi, przechowywane w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), zespół nr 1264 – Central'nyj sekretariat blagotvoritel'nyh i obščestvennyh učreždenij pod predsedeatel'stvom I. S. Montvillo (Центральный секретариат благотворительных и общественных учреждений под председательством И. С. МОНТВИЛЛО). Skorzystano także z zasobów archiwalnych Litewskiej Biblioteki Nauk im. Wróblewskich (Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka), zespół nr 253, dotyczących Wileńskiego Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Litwinów (Vilniaus lietuvių savitarpio pagalbos draugija). Ważnym źródłem była prasa wileńska wydawana w językach polskim („Kurier Litewski”, „Kurier Wileński”, „Goniec Wileński”), litewskim („Vilniaus žinios”, „Lietuvos žinios”) i białoruskim („Nasza Niwa”). Wykorzystano także inne źródła dru-

kowane, wychodzące w Wilnie, w tym m.in. *Informator o towarzystwach naukowych...* historyka i archeologa Michała Eustachego Brensztejna (1874–1938)¹⁰. Jest to szczególnie cenne źródło, jako że autor sięgnął po różnego typu materiały sprawozdawcze oraz informacje przekazane przez członków zarządu Kuratorium Miejskiego nad Biednymi. W artykule posłużono się metodami współczesnej humanistyki i nauk społecznych zajmujących się historią miast, miejskości i samorządu miejskiego. Zastosowano ponadto metody badań społecznych nad dziejami instytucji opiekuńczych oraz podejście historyczno-prawne, pozwalające na analizę przepisów prawa regulujących kwestie różnych form opieki instytucjonalnej oraz określających warunki funkcjonowania władz samorządowych.

Kuratorium Miejskie nad Biednymi – samorządowa instytucja opieki i wsparcia w wielonarodowym Wilnie

Wilno od wieków było wielowyznaniowym i wielonarodowym ośrodkiem miejskim. W okresie zaborów taki charakter Wilna, należącego do 12 największych miast Cesarstwa Rosyjskiego, się utrzymał. W 1897 r., podczas pierwszego (i jedyne) powszechnego spisu ludności w imperialnej Rosji, nie pytano o narodowość, ale o język i wyznanie. Oficjalne dane podawały, że największą grupą narodową w Wilnie, liczącym w 1897 r. ponad 154 000 mieszkańców, byli Żydzi (około 40% ogółu). Polacy stanowili nieco ponad 30% mieszkańców miasta. Dwadzieścia procent ludności deklaroowało posługiwanie się językiem rosyjskim, nieco ponad 4% białoruskim, 2,1% litewskim, 1,4% niemieckim¹¹. Spis był ważnym wydarzeniem, ale prowadząc badania i przedstawiając ich wyniki, z powodów ideologicznych i politycznych zaniżano liczbę katolików i osób używających języka polskiego na Ziemiach Zabrzanych¹². Wielu Polaków zapisano jako Rosjan; szacunki

¹⁰ M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystyczno-popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Białej Rusi*, Wilno 1914.

¹¹ V. Pugačiauskas et al., *Vilniaus istorija*, t. 2: 1795–1914 metai, Vilnius 2023, s. 320, 346–347.

¹² A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 389.

rzeczywistego udziału Polaków w populacji Wilna u schyłku XIX w. wskazują, że stanowili oni 40–50% ludności. Polski w większości charakter miasta potwierdzały wyniki spisów przeprowadzonych podczas pierwszej wojny światowej przez niemieckie władze okupacyjne, według których Polaków było ponad 50%, Żydów ponad 40%, Litwinów nieco ponad 2%, Rosjan niespełna 2%. Białorusini, Niemcy i osoby innych narodowości dopełniali mozaikę narodową Wilna¹³.

Jak w przypadku wszystkich miast w Cesarstwie Rosyjskim w XIX w. rozwój Wilna odbywał się pod pełnym nadzorem i zależnością władz centralnych, reprezentowanych przez generała-gubernatora. Przełom w rozwoju gospodarczym przyniosła budowa w latach 50.–60. XIX w. przechodzącej przez miasto linii kolejowej, która połączyła Petersburg z Warszawą i dalej z Wiedniem¹⁴. Dla kształtowania organów samorządu miejskiego duże znaczenie miało wprowadzenie w 1870 r. ustawy o miastach, która zastąpiła ustawę miejską Katarzyny II, obowiązującą w latach 1795–1840, oraz będący później w mocy prawnej Zwód Praw Imperium Rosyjskiego, regulujący także kwestie samorządu. Ustawa miejska z 1870 r., która na Wileńszczyźnie weszła w życie w 1876 r., wprowadzała instytucje dum miejskich, wybieranych na okres czterech lat przez mieszkańców miast, dzielonych na trzy kategorie w zależności od wysokości płaconych podatków. Członkowie dumy miejskiej wyznaczali następnie spośród siebie prezydenta (lub burmistrza) miasta oraz członków stale działającego zarządu, zatwierdzanych przez władze państwowe¹⁵. Kolejna ustawa miejska, z 1892 r., dookreślała zasady funkcjonowania samorządu. Wagę ustaw o samorządzie miast pomniejszała polityka rosyjskich władz państwowych, w zasadniczym stopniu ograniczająca autonomię władz municypalnych. Nie tylko sprawy polityczne, ale

¹³ M. Brensztejn, *Spisy ludności m. Wilna za okupacji niemieckiej od dnia 1 listopada 1915*, Warszawa 1919, s. 22, 24.

¹⁴ H. Ziemiński, *Kolej warszawsko-petersburska i jej wpływ na urbanizację Wileńszczyzny i Białostoczczyzny*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2016, nr 2, s. 34–51.

¹⁵ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław 1985, s. 338–339; G. Smyk, *Rosyjski model administracji publicznej u kresu Imperium*, w: *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak, Łódź 2016, s. 457–458; A. Stępień-Kuczyńska, *Reformy w Rosji w XIX i na początku XX wieku: próba analizy*, „Eastern Review” 2022, t. 11, s. 97.

także działania na rzecz modernizacji infrastruktury i relacji społecznych w miastach odbywały się pod nadzorem i zależnością władz centralnych, na terenach reprezentowanych przez gubernatorów. Złagodzenie polityki za rządów Piotra Światopełka-Mirskiego, generała-gubernatora litewskiego w latach 1902–1904, a potem liberalizacja rządów w okresie porewolucyjnej odwilży w Rosji w 1905 r. zapewniły nowe perspektywy dla rozwoju działalności organizacji społecznych oraz władz samorządowych Wilna¹⁶. Na początku XX w. zdecydowanie największą rolę w samorządzie miasta odgrywali Polacy, co wzmocnił wybór na prezydenta miasta w 1905 r. polskiego prawnika i działacza oświatowego Michała Węśławskiego (1849–1917), który sprawował ten urząd do 1916 r. Pracując w trudnych realiach społeczno-gospodarczych i politycznych, Węśławski skutecznie przeprowadził wiele działań służących modernizacji miasta, sprzyjał rozkwitowi polskich inicjatyw kulturalnych, socjalnych i oświatowych, dbał o pomyślne warunki do realizacji akcji społecznych Litwinów, Rosjan i Żydów¹⁷.

Przed pierwszą wojną światową Wilno liczyło już ponad 200 000 mieszkańców. Wraz ze wzrostem liczby ludności na przełomie XIX i XX w. znacząco zwiększyła się liczba ludzi ubogich. Stosunkowo małe przedsiębiorstwa przemysłowe i sektor usług wypłacały pracownikom niskie pensje. Słabo rozwinięte ubezpieczenia społeczne nie były w stanie skutecznie zabezpieczyć przed biedą tych, którzy nie mogli podjąć zatrudnienia: ubogie osoby starsze, chore lub z niepełnosprawnością, wdowy z małoletnimi dziećmi, sieroty. Bardziej pomyślne warunki działalności społecznej po 1905 r. sprzyjały rozwinięciu przez mieszkańców Wilna różnych form pomocy wzajemnej oraz instytucji wspierających ubogich. Skala potrzeb w zakresie opieki nad dziećmi była jednak bardzo duża, ponieważ wzrastała liczba kobiet pracujących w przemyśle: w 1875 r. stanowiły one jedną piątą, w 1897 r. prawie jedną trzecią (29,3%) wileńskich robotników przemysłowych. Kobiety pracowały przy produkcji odzieży, pończoch, rękawiczek, tytoniu, papierosów, papieru i wyrobów papierniczych oraz zapalek. Większość zatrudnionych stanowiły niezamężne dziewczęta, ale były wśród nich

¹⁶ W. Wołkanowski, *Michał Węśławski: biografia prezydenta Wilna w latach 1905–1916*, Opole 2015, s. 75, 114–118.

¹⁷ Ibidem, s. 64.

także kobiety mające dzieci¹⁸. Koniecznością było zapewnienie im opieki instytucjonalnej w czasie, gdy matek nie było w domu, a inni członkowie rodziny również nie mogli zająć się malcami. Niełatwe warunki bytowe najbiedniejszych mieszkańców Wilna utrudniały troskę o czystość i higienę osobistą, co wpływało na stan zdrowia dorosłych i dzieci. Niskie zarobki rodziców nie pozwalały także na zakup odpowiedniej żywności, co prowadziło do niedożywienia dzieci.

W takich warunkach szczególnie ważnym zadaniem społecznym było zorganizowanie przez władze samorządowe instytucjonalnej opieki i pomocy dla niezamożnych mieszkańców miasta. W tym celu w 1903 r. powołano Kuratorium Miejskie nad Biednymi (Виленское городское попечительство о бедных). Utworzenie kuratorium w Wilnie w 1903 r. było wynikiem rozwiązań wprowadzonych w Cesarstwie Rosyjskim, w tym w Kraju Północno-Zachodnim¹⁹, na podstawie cyrkularza ministra spraw wewnętrznych Iwana Goremykina (Иван Логинович Горемыкин, 1839–1917), wydanego w 1899 r. W wielu miastach projekt uruchomienia kuratoriów opieki nad ubogimi nie był przychylnie przyjmowany z powodu ograniczonych środków miejskich budżetów²⁰. Obawiano się być może także wzrostu ingerencji władz carskich w działania opiekuńcze, które w XIX w. były realizowane przez stowarzyszenia religijne i społeczne. Władze miejskie Homla, Próżany, Słonima i Połocka nie widziały potrzeby urządzenia kuratoriów, uważając, że opiekę nad biednymi zapewniają lokalne organizacje charytatywne²¹. Na przełomie XIX i XX w. kuratoria opieki nad biednymi utworzono w Newlu

¹⁸ K. Meškauskas et al., *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu*, Vilnius 1976, s. 157.

¹⁹ Obszar Kraju Północno-Zachodniego, istniejącego do 1912 r., obejmował gubernie wileńską, kowieńską, grodzieńską, mińską, mohylewską, witebską.

²⁰ I tak np. miński zarząd miejski (Минская городская дума [Minskaâ gorodskaaâ дума]) zgodził się na utworzenie kuratorium tylko pod warunkiem nałożenia przez władze państwowe na każdego mieszkańca miasta dodatkowego podatku w wysokości 10 kopiejek. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych nie przystało na takie rozwiązanie i kuratorium w Mińsku nie zostało utworzone; Н. С. Моторова [N. S. Motorowa], *Городские попечительства о бедных в Северо-Западном крае* [*Gorodskie popečitel'stva o bednyh v Severo-Zapadnom krae*], „Вестник Псковского государственного университета” [„Vestnik Pskovskogo gosudarstvennogo universiteta”] 2015, nr 2, s. 21–22.

²¹ Ibidem, s. 22.

(1899), Rzeżycy (1899), Słucku (1901), Igumenie (1902), ale udzielały one ubogim wsparcia jedynie w formie zasiłków pieniężnych. Decyzja władz carskich o nałożeniu na samorządy zadań opieki nad biednymi była przejawem z jednej strony wzrostu prestiżu władz lokalnych, zwłaszcza miejskich, z drugiej – tendencji do przerzucenia odpowiedzialności i obowiązków administracji centralnej na władze samorządowe. Cesarstwo Rosyjskie, nie będąc w stanie opracować koncepcji państwowej polityki społecznej, tolerowało tradycyjnie funkcjonujące organizacje dobroczynne – społeczne, religijne (tłumiąc ich wszelkie poczynania emancypacyjne w wymiarze narodowym). Unowocześnienie form działań pomocowych przerzucono w pewnym stopniu na władze samorządowe. Instytucjonalizacja opieki, edukacji, troski o zdrowie publiczne, unowocześnienie pracy socjalnej na przełomie XIX i XX w. na podstawie działalności organów samorządowych odbywały się w wielu krajach europejskich. Jednak w Europie Zachodniej, szczególnie w Anglii i Niemczech, włączenie samorządów lokalnych w rozwiązywanie trudnych problemów społecznych opierało się na innych zasadach, z racji zdecydowanie silniejszej pozycji władzy terenowej²².

Odmowa organizowania kuratoriów miejskich przez wiele samorządów w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego była motywowana albo ograniczonymi środkami budżetu lokalnego, albo funkcjonowaniem instytucji i stowarzyszeń charytatywnych, którym władze miejskie wypłacały świadczenia finansujące ich działalność opiekuńczą. Najbardziej rozbudowany miejski system opieki nad potrzebującymi zorganizowano w Wilnie – największym mieście Kraju Północno-Zachodniego. Trudno w pełni zgodzić się z tezami, które formułuje Nadieżda Siergiejewna Motorowa. Zdaniem białoruskiej historyczki miejskie komitety, w tym wileński, odegrały ważną rolę w projektowaniu niezależnego miejskiego systemu świadczenia usług socjalnych obywatelom o niskich dochodach i miały istotny wpływ na rozprzestrzenienie się takich form kurateli nad biednymi w całym regionie. Trudno mówić o pełnej niezależności i sprawczości samorządów w Cesar-

²² G. Steinmetz, *Regulating the social. The welfare state and local politics in imperial Germany*, Princeton 1993, s. 188–214; M. Payne, op. cit., s. 26–28; K. Śmiechowski, *Kwestie miejskie: dyskusja o problemach i przyszłości miast w Królestwie Polskim 1905–1915*, Łódź 2020, s. 176.

stwie Rosyjskim, także w obszarze działań opiekuńczych. Z pewnością również do pierwszej wojny światowej rozwiązania wprowadzane w Wilnie nie mogły być wdrażane w małych miastach czy środowiskach wiejskich.

Nie zmienia to faktu, że społecznicy w Wilnie dostrzegli w nowych rozwiązaniach legislacyjnych nie tylko konieczny do realizacji obowiązek społeczny, trudny z powodu skali problemów i ograniczonych zasobów, ale także potencjał budowy nowoczesnego miejskiego systemu pomocy, który mógł służyć konsolidacji wielokulturowej społeczności miasta – albo zdobyciu dominacji jednej grupy (społecznej, narodowej) nad pozostałymi. Kuratorium Miejskie nad Biednymi w Wilnie zdecydowanie wyróżniało się skalą aktywności na tle samorządowych instytucji opiekuńczych w innych miastach zachodnich guberni Cesarstwa. Wynikało to z tradycji miasta w zakresie organizacji życia społecznego i kulturalnego oraz kontaktów z działaczami z Królestwa Polskiego oraz możliwości poznania ich teorii i praktycznych prac na niwie edukacji, kultury, opieki socjalnej i zdrowotnej. W 1905 r. w Wilnie zaczęły ujawniać się towarzystwa społeczne funkcjonujące wcześniej tajnie. Większość z nich była prowadzona przez Polaków. Doświadczenia w pracy oświatowej, opiekuńczej i wychowawczej, wyniesione z pracy w niejawnych stowarzyszeniach, pomogły tym, którzy weszli następnie do władz samorządowych, w organizowaniu miejskich przedsięwzięć społecznych. Polskie organizacje – niejawne, a po wprowadzeniu prawa o wolności zebrań i stowarzyszeń zalegalizowane – istniały także w innych dużych miastach Kraju Północno-Zachodniego, ale były mniej liczne, miały też trudniejsze warunki funkcjonowania. W Mińsku, Grodnie, Nieświeżu około 1905 r. ujawniły się lub zostały założone polskie organizacje kulturalne, oświatowe, opiekuńczo-wychowawcze²³. Skala ich działań była jednak mniejsza niż w Wilnie, mniejsze też było zaangażowanie Polaków w prace obywatelskie.

Wileńskie kuratorium prowadziło instytucje dla dzieci – ochronki, stację „Kropla Mleka”, sekcję szycia ubrań oraz internat dla chłopców, a także instytucje dla dorosłych – przytułek dla starców, przytułek noclegowy dla pielgrzymów, sekcję nędzy wyjątkowej, przytułek dla nieuleczalnie chorych, giełdę pracy, sekcję sług katolickich, związek oficjalistów. Pro-

²³ Zob. szerzej: D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918*, Lublin 2007.

jekt urządzenia Kuratorium Miejskiego nad Biednymi opracował zarząd miejski Wilna (Виленская городская дума) w 1902 r., ostatecznie ustawa kuratorium została zatwierdzona w marcu 1903 r. Jego potrzeby finansowe były uwzględniane (zawsze w zbyt małym stopniu) w corocznych budżetach miasta, korzystało ono też z budynków, placów, sali teatralnej i pomocy różnego rodzaju specjalistów związanych z administracją miasta. Działo do 1915 r.

Organizacja miała za zadanie udzielać bezpośredniej pomocy najbiedniejszym mieszkańcom Wilna, dostarczając im „środków do polepszenia ich materialnego i moralnego bytu”²⁴. Prawo do opieki miały osoby mieszkające w Wilnie od co najmniej dwóch lat. Do władz kuratorium należeli prezes, wiceprezes i co najmniej sześciu członków, wybieranych przez Radę Miejską na cztery lub pięć lat. Niełatwo określić charakter kuratorium, jeśli chodzi o narodowość jego członków. Zachowały się wykazy nazwisk²⁵, co w wielu wypadkach nie wystarcza do identyfikacji tożsamości narodowej. Z pewnością jednak w organizowaniu działań instytucji szczególnie istotną rolę odegrali członkowie pierwszego zarządu z 1903 r. Byli to aktywni polscy społecznicy: Józef Montwiłł (1850–1911), zasłużony filantrop, samorządowiec, dyrektor banku ziemiańskiego, członek honorowy Wileńskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi; Witold Antoni Bańkowski (1864–1940), polityk i działacz samorządowy; znakomici lekarze i działacze oświatowi – Kazimierz Dmochowski (1856–1939) i Juliusz Sumorok (1868–1938). W listopadzie 1903 r. do zarządu kuratorium weszli także przedstawiciele żydowskiej społeczności Wilna: Adolf Gordon

²⁴ Положение Виленского городского попечительства о бедных [*Polożenie Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh*], Wilno 1903, s. 2.

²⁵ Список членов попечительства к 1 января 1905 года. Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1904 год (первый отчетный год) [*Spisok členov popečitel'stva k 1 ánuvárà 1905 goda. Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1904 god (pervyj otčetnyj god)*], Wilno 1905; Список членов попечительства за 1907 год. Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1907 год (четвертый отчетный год) [*Spisok členov popečitel'stva za 1907 god. Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1907 god (četvertyj otčetnyj god)*], Wilno 1907; Список членов попечительства за 1908 год. Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1908 год (пятый отчетный год) [*Spisok členov popečitel'stva za 1908 god. Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1908 god (četvertyj otčetnyj god)*], Wilno 1909.

(1859–1932), który stał na czele Wileńskiego Towarzystwa Handlu i Przemysłu, a w 1908 r. został prezesem Wileńskiego Żydowskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi; oraz lekarz Lazarz Stembo (1857–1905). Jednak według oceny Michała Brensztejna większość wileńskich Żydów nie była zainteresowana pracą na rzecz kuratorium, tłumacząc to tym, że w Wilnie funkcjonowały już żydowskie instytucje filantropijne²⁶. Od kuratorium dystansowali się mieszkający w Wilnie Litwini. Wśród członków kuratorium nie było przedstawicieli inteligencji litewskiej, która od października 1904 r. działała w Wileńskim Towarzystwie Wzajemnej Pomocy Litwinów (*Vilniaus lietuvių savitarpio draugija*)²⁷. Praktyka życia codziennego potwierdzała natomiast, że ze wsparcia instytucji kuratorium, zwłaszcza dla dzieci, korzystali ubodzy mieszkańcy Wilna niezależnie od narodowości. Żydowska, litewska i białoruska część społeczeństwa wileńskiego sięgała po pomoc niektórych instytucji kuratorium i opisywała je w prasie narodowej – najczęściej stację „Kropla Mleka” i ambulatorium dla dzieci²⁸. Sprawozdania sekcji „Kropla Mleka” i ambulatorium dla dzieci za lata 1911–1912 pokazują, że matki pochodzenia żydowskiego chętnie korzystały z tych instytucji, chociaż wiosną 1911 r. w Wilnie otwarto bezpłatne ambulatorium dla dzieci przy żydowskim towarzystwie Mišmeres Hojlim (Мишмерес Хойлим)²⁹.

²⁶ M. Brensztejn, *Informator...*, s. 109–110.

²⁷ Litewska organizacja miała także cele charytatywne: wspierała swych członków w znalezieniu pracy w mieście, udzielała zapomóg osobom niezdolnym do pracy, pomagała wdowom i sierotom. Towarzystwo prowadziło działalność również podczas pierwszej wojny światowej; *Vilniaus lietuvių šelpimosi draugovės įstatymai*, Vilnius 1904, s. 2; M. Sleževičius, *Dešimties metų veikimo Vilniaus lietuvių šelpimos draugijos apyskaita*, „Lietuvos žinios” 1914, nr 105, s. 2; Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka, *Vilniaus lietuvių šelpimosi draugijos posėdžio protokolas*, f. 253, b. 34, k. 15.

²⁸ Zob. np. *Žinios. Prieglauda*, „Lietuvos žinios” 1911, nr 106, s. 2; *Žinios. Vilniuje. Kova su elgetavimu kai po su amatu*, „Lietuvos žinios” 1913, nr 15, s. 3; *Žinios. Vilniuje. „Pieno lašas”*, „Lietuvos žinios” 1913, nr 53, s. 2; *Wystauka „Dzicia” u Wilni*, „Nasza Niwa” 1908, nr 18, s. 3.

²⁹ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej: LVIA), *Central'nyj sekretoriats blagotvoritel'nyh i obščestvennyh učreždenij pod predsedatel'stvom I. S. Montvillo* (dalej: CSBO) [Центральный секреториат благотворительных и общественных учреждений

Instytucje opieki nad dziećmi pod nadzorem Kuratorium Miejskiego nad Biednymi

Organizacja instytucjonalnych form opieki socjalnej i pedagogicznej nad dziećmi była jednym z najważniejszych zadań kuratorium. Prowadziło ono siedem ochronek, internat dla chłopców, stację „Kropla Mleka” i sekcję szycia ubrań dla dzieci. Od początku swojej działalności kuratorium uważało za priorytet zapewnienie opieki dzieciom ubogich, pracujących rodziców. Szczególnie intensywnie rozwijała się sekcja ochronek, instytucji przeznaczonych dla dzieci na wiele godzin pozostawianych bez opieki przez pracujących rodziców. Prasa wileńska, przekonując opinię publiczną do zasadności rozwijania miejskich instytucji opiekuńczych, często opisywała wypadki, którym ulegały dzieci³⁰.

Pozostające pod zarządem kuratorium ochronki działały od września do maja. Przepisy dotyczące ochronek określały, że placówki miały być otwarte codziennie z wyjątkiem niedziel i świąt dla dzieci w wieku od roku do 10 lat. Matka mogła przyprowadzić dziecko do ochronki nie wcześniej niż o godzinie 6.00 i odebrać nie później niż o 21.00. Rodzice, którzy nie przyszliz wieczorem po swoje dziecko (a zdarzały się takie przypadki), nie mieli prawa przyprowadzić go ponownie. Dzieci miały otrzymywać posiłki trzy razy dziennie, opłatę za dzienny pobyt ustalono w wysokości trzech kopiejek³¹ (w 1905 r. w Wilnie trzy kopiejki kosztowała bułka pszenna typu francuskiego). Wszystkim przysługiwały darmowe lekarstwa i opieka medyczna, przed przyjęciem lekarz ustalał, czy dziecko nie cierpi na choroby zakaźne. Podopieczni mieli być dzieleni na dwie lub trzy grupy wiekowe.

под председательством И. С. Монтвилло], f. 1264, *Отчет „Капля молока” за 1911–1912 год* [Отчет „Kaplâ moloka” za 1911–1912 god], ap. 1, b. 44, k. 32.

³⁰ Zob. np. *Kronika krajowa. Wilno. Niedozór nad dziećmi*, „Kurier Litewski” 1905, nr 5, s. 4; *Kronika krajowa. Wilno. Nieszczęśliwe wypadki*, „Kurier Litewski” 1906, nr 94, s. 3.

³¹ *Положение о дневных убежищах открываемых Виленским городским попечительством о бедных, Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1904 год (первый отчетный год)* [Polożenie o dnevnyh ubežišah otkryvaemyh Vilenskim gorodskim popečitel'stvom o bednyh, Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1904 god (pervyj otčetnyj god)], Wilno 1905, s. 57.

Prócz zabawy, gimnastyki, rysunków, słoju starsze dzieci zajmowały się wykonywaniem drobnych prac, np. szyciem.

W praktyce ochrony przyjmowały dzieci w wieku 3–10 lat (czasem także nieco starszym), zapewniały im zajęcia edukacyjne oraz bezpłatny obiad, najmłodszym – także ciepłe śniadanie. Wileńskie ochronki miały zatem nieco inny charakter niż placówki w Królestwie Polskim, które dawały opiekę dzieciom do siódmego roku życia. Placówki w Kongresówce na początku XX w. były bardziej zbliżone do ogródków freblowskich, nie włączały do zabiegów opiekuńczo-wychowawczych prac służących rozwijaniu umiejętności zawodowych.

Kuratorium zakładało ochronki w różnych częściach Wilna. We wrześniu 1905 r. w dawnym gmachu klasztoru Franciszkanów przy ul. Trockiej 14 rozpoczęła działalność ochronka miejska nr 1, nosząca imię Następcy tronu. Jej główną opiekunką była Jadwiga z Boguckich Leszczyńska. Placówka była uznawana za najlepiej funkcjonującą spośród wszystkich wileńskich ochronek. Początkowo przyjmowała dzieci w wieku 3–10 lat, wyznaczając dwie grupy wiekowe: 3–6 lat i 7–10 lat. W 1911 r. zaczęto akceptować dzieci do 13. roku życia, dzieląc wychowanków na cztery grupy wiekowe³². W 1905 r. ochronka zapewniała opiekę 35 dzieciom, w następnym roku – 110 dzieciom. W kolejnych latach utrzymywała się liczba około 100 podopiecznych, z dość znaczną przewagą dziewczyn³³. W 1908 r. większość wychowanków (64) pochodziła z rodzin, w których rodzice nie mieli stałej pracy, rodzice 23 dzieci pracowali jako robotnicy. Rodzice dziewięciorga dzieci byli zatrudnieni jako stróże, w siedmiu przypadkach jako rzemieślnicy, w kolejnych siedmiu jako woźnice, w sześciu zaś – w charakterze służących³⁴. Starsze dzieci otrzymywały w ochronce dwa posiłki, w południe i o godzinie 17.00. Najmłodszym podawano dodatkowo ciepłe śniadanie – barszcz z chlebem lub zupę zbożową. Dienne utrzymanie dziecka

³² LVIA, CSBO, f. 1264, *Отчет убежище №1 за октябрь, ноябрь и декабрь 1911 и за январь и февраль 1912 г.* [*Otčet ubežiše №1 za oktâbr', noâbr' i dekabr' 1911 i za ânvar' i fevral' 1912 g.*], ap. 1, b. 44, k. 6.

³³ M. Brensztejn, *Informator...*, s. 113–114.

³⁴ *Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1908 год (пятый отчетный год)* [*Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1908 god (pâtyj otčetnyj god)*], Wilno 1909, s. 22.

w ochronie kosztowało 11 kopiejek³⁵. Ochronka miała obszerne pomieszczenie do zajęć i posiłków oraz dobrze urządzoną salę, w której spały młodsze dzieci. Na łamach „Gońca Wileńskiego” pisano, że w placówce brakowało natomiast „łazienki dla dziatwy, oraz tak, jak w zakładzie Lenwała w Warszawie, urządzonej pralni, gdzie by matki na poczekaniu mogły uprać i wysuszyć bieliznę dziecka”³⁶. W 1907 r. część dzieci wysłano na letnie kolonie dla poratowania zdrowia do Landwarowa, Druskiennik i Linkowa³⁷.

Druga ochronka znajdowała się na Rossie, w 1911 r. uczęszczało do niej 120 dzieci. Kuratorką placówki była Julia Rodziewiczowa³⁸. Nieco więcej wychowanków (przeciętnie 130–150 dzieci) miała ochronka nr 3, przy ul. Zakrętowej, która przez pewien czas przyjmowała tylko dziewczynki³⁹, później dzieci obu płci⁴⁰. Patronat honorowy nad tą ochronką objął lekarz Kazimierz Dmochowski, który wydawał w Wilnie czasopismo „Jutrzenka” oraz organizował zajęcia sportowe dla dzieci i młodzieży. W ochronie dzieci otrzymywały dwa posiłki dziennie, a także darmowe nowe ubrania. Było to bardzo ważną formą wsparcia, ponieważ większość wychowanków pochodziła z najbiedniejszych grup mieszkańców Wilna⁴¹. Ochronka nr 4,

³⁵ Wileńskie robotnice otrzymywały w tym okresie miesięczną pensję w wysokości od 6 do 12 rubli; V. Merkys, *Darbininkų judėjimas Vilniuje 1905–1907 m. revoliucijos išvakarėse*, Vilnius 1957, s. 12.

³⁶ S. Studnicka, *Z wystawy „Dziecko”. Co dało Wilno?*, „Goniec Wileński” 1908, nr 162, s. 2.

³⁷ *Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1907 год (четвертый отчетный год)* [*Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1907 god (četvertyj otčetnyj god)*], Wilno 1907, s. 23.

³⁸ Julia Rodziewiczowa (1863–1950), nauczycielka, działaczka społeczna i oświatowa. Opieką nad dziećmi zajmowała się także w ramach Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Była prezeską Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Nauczycielek, podczas pierwszej wojny światowej była współkierowniczką Gimnazjum Żeńskiego w Wilnie.

³⁹ LVIA, CSBO, f. 1264, *Отчет о деятельности детского приюта nr. 3 за 1908 год* [*Otčet o deateľ'nosti detskogo priiutu nr. 3 za 1908 god*], ap. 1, b. 175, k. 1. W 1908 r. w ochronie było 25 dziewcząt, w tym 14 w wieku 10–11 lat.

⁴⁰ LVIA, CSBO, f. 1264, *Отчет за 1911/1912 год. Приют № 3 (на Закретной улице)* [*Otčet za 1911/1912 god. Priiut № 3 (na Zakretnoj ulice)*], ap. 1, b. 44, k. 17; M. Brensztejn, *Informator...*, s. 115.

⁴¹ LVIA, CSBO, f. 1264, *Отчет no npuиomy №3 за 1913/1914 год* [*Otčet po priiutu №3 за 1913/1914 god*], ap. 1, b. 54, k. 30.

przy ul. Wilkomierskiej, w 1904 r. zapewniająca opiekę grupie 25 dzieci, od 1908 r. dysponowała już nieco ponad 100 miejscami. W 1910 r. przyjęła 170 dzieci, w 1912 r. 220 dzieci⁴². Kuratorką placówki była Agata Karłowiczówna.

Inny charakter miała ochronka nr 5 im. św. Wincentego à Paulo, założona jesienią 1906 r. W sprawozdaniu za 1914 r. cel domu św. Wincentego określano jako „ochronianie i ratowanie od śmierci, wyrzuconych na bruk dzieci. Zadaniem – umoralnienie tychże, dając przytułek, opiekę i wychowanie im odpowiednie”⁴³. Była to instytucja zapewniająca opiekę całkowitą dzieciom osieroconym, w tym porzuconym, przez cały rok. Zarząd miasta wygospodarował dla niej dwa wyremontowane budynki przy ul. Raduńskiej. Placówka miała dwa oddziały. W pierwszym przebywały niemowlęta, oddawane następnie pod opiekę wiejskich mamek, opłacanych ze środków ochronki⁴⁴. Drugi był przeznaczony dla sierot w wieku do 10. roku życia, które mieszkaly na stałe w placówce; latem dzieci wyjeżdżały na dwa miesiące do majątku Władysława Montwiłła. Ochronka potocznie była nazywana przez wilnian domem sierot św. Wincentego. Funkcję kuratorki pełniła Krystyna Rodziewiczówna (1861–1943), bezpłatną opiekę lekarską zapewniał dr Wacław Zajączkowski⁴⁵. Stałym problemem był niedobór środków, dlatego w prasie często apelowano o wspieranie placówki⁴⁶. W 1906 r. w zakładzie przebywało 32 wychowanków, w 1907 r. – 39, w 1908 r. – 157, w 1911/1912 r. – 162, w 1912/1913 r. – 175⁴⁷. Chłopcy po ukończeniu 10. roku życia przenosili się do internatu, założonego z inicjatywy Józefa Motwiłła przy ul. Trockiej 14. Kontynuowali edukację w szkołach wileń-

⁴² M. Brensztejn, *Informator...*, s. 115.

⁴³ LVIA, CSBO, f. 1264, *Dom sierot św. Wincentego, 1914 rok*, ap. 1, b. 36, k. 122.

⁴⁴ Na przykład w 1908 r. pod opieką wiejskich mamek pozostawało 86 dzieci: 10 zostało adoptowanych, 6 wróciło do ochronki, 34 zmarło, 36 zostało na wsi; *Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1908 год (пятый отчетный год)* [*Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1908 god (pâtyj otčetnyj god)*], Wilno 1909, s. 25.

⁴⁵ R. Jurkowski, *Wileńskie instytucje i towarzystwa dobroczynne w latach 1905–1907 w świetle doniesień „Kuriera Litewskiego” i „Dziennika Wileńskiego”*. Część pierwsza, s. 37.

⁴⁶ *Kronika wileńska. Dom Sierot imienia św. Wincentego*, „Kurier Wileński” 1906, nr 240, s. 2.

⁴⁷ M. Brensztejn, *Informator...*, s. 116.

skich⁴⁸ (jeden z chłopców, pozostając pod opieką internatu, uczył się z szkole zawodowej w Warszawie). Latem zapewniano wychowankom odpoczynek w kolonii w Rubieży. Kuratorką internatu dla chłopców była Maria z Hrebničkih Ciundziewicka.

We współpracy ze Zgromadzeniem Sióstr Miłosierdzia w Wilnie Kuratorium Miejskie nad Biednymi w 1911 r. założyło szóstą ochronkę, na Antokolu, lewobrzeżnej dzielnicy miasta. W 1912 r. uczęszczało do niej 137 dzieci (63 chłopców i 74 dziewcząt)⁴⁹. Ochronka sprawowała opiekę nad dziećmi robotników (30), rzemieślników (25), woźniców (22). Aż w 18 przypadkach rodzice utrzymywali się z żebractwa⁵⁰. Siostry miłosierdzia na własny koszt utrzymywały rocznie także 20 sierot.

Ochronka nr 7 miała nieco inny charakter niż pozostałe. Przyjmowała tylko dzieci w wieku 7–11 lat, które nie chodziły do szkoły. Otwarto ją w październiku 1913 r. na Łukiszkach, przy ul. Kazańskiej. W 1913/1914 r. do placówki chodziło 71 dzieci (33 chłopców i 38 dziewczynek), przebywając w niej w godzinach 9.00–17.00⁵¹. Najczęściej były to dzieci robotników fabrycznych, drobnych rzemieślników, pokojówek i praczek. Wychowankowie otrzymywali dwa posiłki. Służące do ich przygotowania produkty mięsne, kapusta i ziemniaki były przekazywane na rzecz placówki przez niektóre sklepy w mieście⁵².

Sześć ochronek (poza ochronką nr 7), pozostających pod zarządem Kuratorium Miejskiego nad Biednymi, w roku szkolnym 1911/1912 zapew-

⁴⁸ K. Stefanowski, *Miejskie Kuratorium nad biednymi a wojna*, „Kurier Litewski” 1914, nr 299, s. 1–2.

⁴⁹ LVIA, CSBO, f. 1264, *Статистический список детей. Антокольский приют. 10. V. 1912 г.* [Statističeskij spisok detej. Antokol'skij priūt. 10. V. 1912 g.], ap. 1, b. 44, k. 22.

⁵⁰ Rodzaj pracy rodziców pozostałych dzieci nie jest wiadomy; LVIA, *Статистический список детей. Антокольский приют. 10. V. 1912 г.* [Statističeskij spisok detej. Antokol'skij priūt. 10. V. 1912 g.], f. 1264, ap. 1, b. 44, k. 22.

⁵¹ LVIA, CSBO, f. 1264, *Отчет о деятельности „Убежища № 7” за время от 9 октября 1913 года по 1 мая 1914 года* [Otčet o deâtel'nosti „Ubežiša № 7” za vremâ ot 9 oktâbrâ 1913 goda po 1 maâ 1914 goda], ap. 1, b. 54, k. 62.

⁵² *Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1912/1913 год (десятый отчетный год)* [Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1912/1913 god (desâtyj otčetnyj god)], Wilno 1913, s. 37.

niało opiekę 831 dzieciom (381 chłopcom, 450 dziewczynkom), w kolejnym – 866 dzieciom (410 chłopcom, 456 dziewczynkom)⁵³. Większość dzieci pochodziła z rodzin robotników dniówkowych (292), dozorców (25), pokojówek (86), praczek (66), robotników fabrycznych (41), rzemieślników (42), drobnych handlarzy (28), przewoźników (23), żebraków (13). Wśród podopiecznych placówek było także 100 podrzutków oraz 52 dzieci bez rodziców⁵⁴. Zdecydowana większość wychowanków była wyznania rzymskokatolickiego. Formy działalności opiekuńczej i wychowawczej w ochronkach prowadzonych przez władze samorządowe były zbliżone do pracy w ochronkach zakładanych przez organizacje religijne i społeczne. Podobne zasady dotyczyły placówki dla dzieci utrzymywanej przez Towarzystwo Dobrowolna Kopejka (Доброхотная копейка [Dobrohotnaâ kopejka])⁵⁵. Konfesyjny charakter tej placówki sprawiał, że uczęszczały do niej tylko dzieci wyznania prawosławnego, faworyzowanego przez władze carskie. Ochronki pod egidą samorządu miejskiego, jak wszystkie instytucje pomocowe Kuratorium Miejskiego nad Biednymi, miały zapewniać opiekę ubogim mieszkańcom Wilna bez względu na wyznanie lub narodowość. W praktyce z ochronek prowadzonych przez wileński samorząd nie korzystały dzieci pochodzenia żydowskiego. Żydzi organizowali opiekę w ramach placówek pod auspicjami własnych organizacji.

⁵³ M. Brensztejn, *Informator...*, s. 118; *Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1912/1913 год (десятый отчетный год)* [*Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1912/1913 god (desătýj otčetnyj god)*], Wilno 1913, s. 5–6.

⁵⁴ Niewielka część rodziców nie określiła wykonywanej pracy; *Отчет Виленского городского попечительства о бедных за 1912/1913 год (десятый отчетный год)* [*Otčet Vilenskogo gorodskogo popečitel'stva o bednyh za 1912/1913 god (desătýj otčetnyj god)*], Wilno 1913, s. 6.

⁵⁵ Z ochronki Towarzystwa Dobrowolna Kopejka w 1896 r. korzystało 30 dzieci (w wieku od roku do sześciu lat), które otrzymywały bezpłatnie opiekę i wsparcie. W ochronce dzieci były kąpane, podczas pobytu w placówce nosiły odzież instytucji, a ich domowe ubrania były wietrzone. Otrzymywały posiłki trzy razy dziennie: o godzinie 9.00 – owsiankę z masłem lub boczkiem, o godzinie 12.00 – zupę warzywną lub kaszę z mięsem, po południu – mleko, o godz. 19.00 – kolejny ciepły posiłek. Starsze dzieci uczyły się pisania po rosyjsku, młodsze garncarstwa i śpiewu, latem wszyscy wychowankowie pracowali w ogrodzie; *Обзор Виленской губернии за 1896 год* [*Obzor Vilenskoj gubernii za 1896 god*], Wilno 1897, s. 38.

Kuratorium Miejskie nad Biednymi kierowało także sekcją szycia ubrań dla dzieci, która w 1904 r. działała przy Towarzystwie Opieki nad Dziećmi⁵⁶. Odzież i bieliznę przeznaczano głównie dla wychowanków instytucji opiekuńczo-wychowawczych dla dzieci pozostających pod kuratelą kuratorium. Sekcja mieściła się przy ul. Trockiej 14, zarządzała nią Maria Ciundziewicka. W 1904 r. uszyto 284 sztuki odzieży, w 1911 r. 327 sztuk, rok później – 536⁵⁷.

Opiekę socjalną i zdrowotną najmłodszym dzieciom zapewniała sekcja „Kropla Mleka”, założona w maju 1909 r. przy ul. Trockiej przez Towarzystwo Opieki nad Dziećmi⁵⁸, która w 1911 r. przeszła pod zarząd Kuratorium Miejskiego nad Biednymi. Była instytucją działającą podobnie jak tego rodzaju placówki w Królestwie Polskim. Miała na celu zapewnienie bezpłatnie lub za symboliczną opłatą sterylizowanego mleka dla niemowląt (w niektórych przypadkach także dla dzieci powyżej pierwszego roku życia) z ubogich rodzin, bez względu na wyznanie. Placówka była wyposażona w dwa aparaty sterylizacyjne; czyste lub rozcieńczone mleko, stosownie do wieku i stanu zdrowia dziecka (w sumie przygotowywano dziewięć różnych mieszanek mlecznych), nalewano do hermetycznie zamykanych butelek. W 1910/1911 r. wydano mleko dla 553 dzieci, w 1911/1912 r. dla 594, w 1912/1913 r. dla 446⁵⁹.

Dążąc do zmniejszenia śmiertelności niemowląt poprzez zapewnienie im nie tylko właściwego pożywienia, ale także opieki medycznej, w czerwcu 1910 r. założono ambulatorium, przyjmujące trzy razy w tygodniu dzieci do lat trzech. Wydzielano im lekarstwa za symboliczną kwotę 20 kopie-

⁵⁶ *Отчет Виленского общества попечения о детях за 1904 год* [Otčet Vilenskogo obščestva popečeniâ o detâh za 1904 god], Wilno 1905, s. 39.

⁵⁷ M. Brensztejn, *Informator...*, s. 129.

⁵⁸ W okresie pierwszej wojny światowej instytucja ponownie była uważana za placówkę Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Aleksander Szklennik w swym dzienniku na początku czerwca 1916 r. pisał: „O ile niemowlętom przy piersi przychodzi jeszcze z pomocą »Kropla mleka« istniejąca przy Tow[arzystwie] opieki nad dziećmi, to na brak cukru nie można nic poradzić: w przytułkach i ochronkach na śniadania dają dzieciom kawę”; A. Szklennik, *Wspomnienia o wydarzeniach w Wilnie i w kraju. Dziennik*, cz. 1, oprac. J. Gierowska-Kałuża, Warszawa 2018, s. 412.

⁵⁹ M. Brensztejn, *Informator...*, s. 126.

jek – co było niską opłatą za medykamenty. W 1910/1911 r. ambulatorium udzieliło pomocy w 759 przypadkach, w 1911/1912 r. – w 1128⁶⁰. „Kropla Mleka” i ambulatorium propagowały nowoczesne standardy medyczne i higieniczne, realizowały zadania na rzecz pedagogizacji rodziców, służące poszerzeniu ich umiejętności i wiedzy o zdrowiu, rozwoju, opiece, pielęgnowaniu i wychowaniu dzieci. Miało to służyć przyswojeniu i wdrożeniu przez rodziców, szczególnie matki, nowoczesnych norm i praktyk rodzicielskich. W „Kurjerze Litewskim” pisano, że ambulatorium „służy przeważnie biednej dziatwie śródmieścia i spełnia swe zadanie bardzo sumiennie. Instytucja ta ma duże znaczenie wychowawcze: uczy rodziców, jak mają postępować z dziećmi zdrowymi i chorymi, i pozwala racjonalnie zapatrywać się na choroby i ich powstanie”⁶¹. Kuratorium organizowało także wydawanie bezpłatnych obiadów dla starszych dzieci⁶².

Funkcjonowanie instytucji opiekuńczych nadzorowanych przez kuratorium wspierały społeczne zbiórki. 29 września 1913 r. około 100 mieszkańców Wilna zorganizowało akcję „Dzień niebieskiego kwiatka” („День синего цветка” [„Den’ siniego cvetka”]), podczas którego sprzedawano własnoręcznie wykonane kwiatki. Dochód z akcji przeznaczano dla ochronek i na remont domu opieki dla dzieci⁶³. Działalność ochronek wspierały także redakcje polskich dzienników – „Kuriera Litewskiego” i „Gazety Codziennej”⁶⁴. Propagowanie udziału w finansowym wspomaganiu miejskich instytucji opieki nad dziećmi miało służyć aktywizacji wilnian, kon-

⁶⁰ LVIA, CSBO, f. 1264, *Отчет „Капля молока” за 1911–1912 год* [Otčet „Kaplá moloka” za 1911–1912 god], ap. 1, b. 44, k. 32.

⁶¹ *Kuratorium miejskie nad biednymi w 1913 r.*, „Kurjer Litewski” 1914, nr 21, s. 2.

⁶² E. Węśławska, *Korespondencje. Z Wilna, 8-go września*, „Przebudzenie” 1911, nr 22, s. 13.

⁶³ LVIA, CSBO, f. 1264, *Miejskie Kuratorium nad biednymi. Kwesta „Kwiatek niebieski”. 29/X/1913 roku*, ap. 1, b. 37, k. 3–6; LVIA, CSBO, f. 1264, *Протокол заседания Комитета по устройству „Дня синего цветка” в пользу Виленского Городского Попечительства о бедных. 30 августа 1913 года* [Protokol zasedaniâ Komiteta po ustrojstvu „Dnâ siniego cvetka” v pol’zu Vilenskogo Gorodskogo Popečitel’sstva o bednyh. 30 avgusta 1913 goda], ap. 1, b. 37, k. 8.

⁶⁴ LVIA, CSBO, f. 1264, *Приют № 5 Св. Викентия, март 1914 год. Приход* [Priût № 5 Sv. Vikentiâ, mart 1914 god. Prihod], ap. 1, b. 54, k. 48; LVIA, CSBO, f. 1264, *Приют № 5 Св. Викентия, апрель 1914 год. Приход* [Priût № 5 Sv. Vikentiâ, april’

solidacji miejskiej społeczności wokół idei miejskiej filantropii i rozwojowi kultury obywatelskiej na poziomie lokalnej wspólnoty. Wzrost liczby dzieci uczęszczających do ochronek, korzystających z opieki w ambulatorium i stacji „Kropla Mleka” świadczył o skali potrzeb, ale także o rosnącym zaufaniu mieszkańców Wilna do instytucjonalnych form opieki i wsparcia. Placówki opieki nad dziećmi prowadzone przez samorządowe Kuratorium Miejskie nad Biednymi zajęły stałe miejsce w pejzażu społecznym Wilna i zyskały akceptację wilnian.

Instytucje dla dzieci podległe władzom samorządowym koncentrowały się na opiece socjalnej i pedagogicznej. Dla porównania warto przypomnieć, że trzy działające w Wilnie na początku XX w. towarzystwa opieki nad dziećmi funkcjonujące poza egidą samorządu w mniejszym zakresie (wbrew nazwie) zajmowały się kwestiami opiekuńczymi. Przede wszystkim rozwijały działalność wychowawczą i oświatową, dużą wagę przywiązując do kształtowania tożsamości narodowej i religijnej dzieci oraz młodzieży⁶⁵.

Instytucje opieki zdrowotnej i formalno-prawnej nad dziećmi pod egidą władz samorządowych

Istotnym elementem miejskiego systemu opieki nad dziećmi w Wilnie były szpitale pediatriczne. Do schyłku XIX w. system opieki zdrowotnej opierał się na prywatnej praktyce. Już na początku XIX w. w Wilnie pracowali wyspecjalizowani lekarze pediatri. Dostęp do leczenia był warunkowany zamożnością rodziny, co pozbawiało ubogie dzieci systematycznej opieki zdrowotnej. Starania na rzecz propagowania nowoczesnych wzorców troski o zdrowie podejmowano w niektórych instytucjach opiekuńczych – odgry-

1914 god. Prihod], ap. 1, b. 54, k. 49; LVIA, CSBO, f. 1264, Приют № 5 Св. Викентия, июль 1914 год. Приход [Priūt № 5 Sv. Vikentiâ, iūl' 1914 god. Prihod], ap. 1, b. 54, k. 52.

⁶⁵ Były to: 1) założone w 1901 r. Wileńskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi (zwane także Towarzystwem Opieki nad Dziećmi w Wilnie lub Towarzystwem Opieki nad Dziećmi), prowadzone przez Polaków; 2) założone w 1906 r. Litewskie Towarzystwo Opieki nad Biednymi Dziećmi w Wilnie (Vilniaus lietuvių draugija globoti vargdienių vaikams); 3) założone w 1908 r. Wileńskie Żydowskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi (Виленское еврейское общество попечения о детях [Vilenskoe evrejskoe obščestvo popiečeniâ o detâh]); A. Bóldyrew, O. Mastianica, op. cit., s. 31–59.

wały one ważną rolę w upowszechnieniu wiedzy higienicznej, zapewniały szczepienia i podstawową opiekę nad dziećmi chorymi. Przełomem w wileńskiej opiece pediatrycznej było utworzenie specjalistycznych szpitali. Pierwszy publiczny szpital dziecięcy w Wilnie nie został założony przez władze samorządowe, ale przez Towarzystwo Sióstr Miłosiernych Towarzystwa Rosyjskiego Czerwonego Krzyża. Został otwarty w 1893 r., mieścił się na Antokolu⁶⁶. Szpital pozostawał jednak pod zarządem władz samorządowych, które wypłacały mu także corocznie dotację w wysokości 500 rb. srebrnych. Placówka była przeznaczona wyłącznie dla dzieci wyznania chrześcijańskiego. W charakterze pielęgniarek szpitalnych pracowały uczennice ze szkoły pielęgniarskiej samego towarzystwa. W lecznicy na własny koszt dwa łóżka szpitalne dla dzieci swoich pracowników utrzymywało przedsiębiorstwo kolejowe. W 1903 r. w szpitalu leczyło się 50 dzieci, głównie z rodzin o niskich dochodach⁶⁷. W 1907 r. w związku z trwającą w mieście epidemią chorób zakaźnych zarząd miasta utworzył w Zwierzyńcu (Žvėrynas) szpital pediatryczny dla leczenia chorób zakaźnych, początkowo przeznaczony wyłącznie dla dzieci chorych na szkarlatynę. Lekarzem naczelnym był dr Bolesław Żabko-Potopowicz⁶⁸. W 1909 r. zastanawiano się nad zasadnością hospitalizowania również dzieci z innymi chorobami, ponieważ utrzymywanie ośrodka z tak małą liczbą pacjentów (często mniej niż 10) uznano za nieefektywne⁶⁹. Specjalistę w zakresie chorób dziecięcych zatrudniono w tym

⁶⁶ *Устав амбулатории и детской больницы, учрежденных в память Императора Александра III Виленским местным управлением при Виленской Мариинской общине сестер Милосердия Российского общества Красного Креста* [*Ustav ambulatorii i detskoj bol'nicy, učreždennyh v pamât' Imperatora Aleksandra III Vilenskim mestnym upravleniem pri Vilenskoj Mariińskiej obšine sester Miloserdiâ Rossijskogo obšestva Krasnogo Kresta*], Wilno 1897.

⁶⁷ *Отчет Виленской Мариинской Общины сестер Милосердия Российского общества Красного Креста, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны за 1903 год* [*Otčet Vilenskoj Mariińskiej Obšiny sester Miloserdiâ Rossijskogo obšestva Krasnogo Kresta, sostoâšego pod Avgustejšim pokrovitel'stvom Eâ Imperatorskogo Veličestva Gosudaryni Imperatricy Marii Fedorovny za 1903 god*], Wilno 1904.

⁶⁸ *Kalendarz ilustrowany „Kuriera Litewskiego” na rok 1910*, Wilno 1910, s. 64.

⁶⁹ *Журнал Виленской городской думы за первое полугодие 1909 года* [*Žurnal Vilen-skoj gorodskoj dумы za pervoe polugodie 1909 goda*], Wilno 1911, s. 15; *Журнал Виленской*

czasie także w szpitalu żydowskim przy ul. Zawalnej 42. Był nim dr Izydor Natanson⁷⁰. Założenie szpitali pediatrycznych było ważnym elementem unowocześniania miasta. Odegrały one dużą rolę w poprawieniu zdrowotności dzieci, zwłaszcza z najuboższych środowisk, wpłynęły na obniżenie poziomu śmiertelności z powodu chorób zakaźnych. Z racji ograniczonych warunków szpitale dla dzieci pełniły przede wszystkim funkcje diagnostyczno-lecznicze, w mniejszym stopniu prewencyjne i rehabilitacyjne. W czasie hospitalizacji zapewniały opiekę dzieciom i wsparcie ich rodzicom. Szpitale pediatryczne ogrywały także ważną rolę w popularyzowaniu wśród rodziców małych pacjentów nowoczesnej wiedzy higienicznej i medycznej oraz zasad pielęgnacji dziecka. Do końca okresu zaborów były jednak postrzegane głównie jako placówki dla niezamożnych, a wzbudzanie zaufania mieszkańców Wilna do zamkniętego leczenia pediatrycznego było procesem, który był kontynuowany w okresie międzywojennym.

Ważną instytucją w wileńskim systemie opieki w znaczeniu formalno-prawnym był miejski sąd sierocy, na początku XX w. mieszczący się przy Wielkiej Pohulance 21⁷¹. Instytucja sądu sierociego została powołana na mocy obowiązującego w Cesarstwie Rosyjskim od 1835 r. (na terenach byłej Rzeczypospolitej od 1840 r.) Zводу Praw Imperium Rosyjskiego (przepisy te nie dotyczyły Królestwa Polskiego). Tom II Zводу Praw określał m.in. zasady szlacheckich i miejskich instytucji opiekuńczych⁷². Zwód Praw tworzył system opieki stanowej⁷³. Obok tzw. opieki szlacheckiej ustanawiał opiekę wyznaczaną przez zebrania wioskowe w przypadku chłopów oraz sądy sieroce działające przy magistratach w przypadku mieszczan. Do

городской думы за второе полугодие 1910 года [*Żurnal Vilenskoj gorodskoj dumy za wtore polugodie 1910 goda*], Wilno 1912, s. 32.

⁷⁰ B. Urbanek, *Wileńska pediatria (1919–1939)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2020, nr 4, s. 67.

⁷¹ *Sąd sierocy*, „Kurier Litewski” 1905, nr 47, s. 2; *Kalendarz ilustrowany...*, s. 60.

⁷² G. Smyk, *Zwód Praw Cesarstwa Rosyjskiego – jego charakter i zakres regulacji*, „Prawo i Więź” 2022, nr 4, s. 552.

⁷³ A. Bóldyrew, *Prawa i obowiązki rodziców w zakresie opieki i wychowania dzieci w przepisach prawa oraz dyskusji prawników i lekarzy w Polsce u schyłku XIX i na początku XX wieku*, w: *Kobiety – Relacje – Rodzicielstwo*, red. D. Bach-Golecka, T. Chauvin, Warszawa 2024, s. 301.

zadań miejskiego sądu sierocego w Wilnie należało wyznaczanie opiekunów dla małoletnich pozbawionych pieczy rodzicielskiej. Obejmowało to także sporządzenie spisu inwentarza majątku dziecka oraz, w wypadkach przekraczających zwykły zarząd majątkiem, kontrolę działań opiekunów i wyrażanie zgody na niektóre czynności rozporządzające. Praktyka działalności sądu pozostającego pod nadzorem magistratu sprowadzała się do sprawowania kontroli nad opiekunami tych małoletnich, którzy posiadali majątek. Sama instytucja nie dysponowała funduszami, które mogłaby przeznaczyć na potrzeby sierot pozbawionych środków⁷⁴.

Na funkcjonowanie sądu duży wpływ miały władze rosyjskie, ale instytucja pozostawała pod zarządem samorządu. Zachęcało to jego członków do poszukiwania nowych rozwiązań usprawniających działalność sądu i włączających mieszkańców miasta w proces ustanawiania opieki nad dziećmi osieroconymi i zawiadywania ich majątkiem. W 1905 r. prezes miejskiego sądu sierocego wystąpił do gubernatora z prośbą o włączenie do aktywności instytucji także przedstawicieli lokalnej społeczności i ustanowienie Rady Opiekuńczej złożonej z trzech chrześcijan i trzech Żydów. Argumentował to tym, że praca sądu „wymaga znajomości stosunków panujących w najrozmaitszych środowiskach społecznych, do których należą poddani opiece pupile”⁷⁵. Zadaniem Rady Opiekuńczej miało być wspieranie i kontrolowanie działalności sądu w dokonywaniu wyboru opiekunów dla sierot („winien to być człowiek pod każdym względem godny zaufania, o czym decydować może tylko głos opinii publicznej, a nie zaświadczenie policji, że *pan NN. nie popełnił żadnej zbrodni* [wyróż. oryg.]”), przeprowadzania spisu inwentarza („rodzina – często z krzywdą małoletnich spadkobierców – ukrywa część majątku”), oceny ruchomości, towarów i wiarytelności, a także rozpatrywania sporów między spadkobiercami o podział majątku i dochodów⁷⁶. Propozycja prezesa sądu była interesującym rozwiązaniem, umożliwiającym zabezpieczenie praw małoletnich, a jednocześnie włączającym miejską społeczność w działalność opiekuńczą prowadzoną pod kuratelą lokalnego samorządu. Tego rodzaju postulaty miały służyć

⁷⁴ W sprawie sądu sierocego, „Kurier Litewski” 1905, nr 251, s. 2–3.

⁷⁵ Ibidem, s. 3.

⁷⁶ Ibidem.

inkluzyjnym działaniom społecznym. Były także nie bez znaczenia dla procesów demokratyzacji relacji społecznych i zwiększania autonomii wilnian w sprawach dotyczących życia prywatnego mieszkańców miasta.

Podsumowanie

Mimo trudnych relacji z władzami carskimi samorząd Wilna na początku XX w. skutecznie przeprowadził wiele czynności służących modernizacji miasta, poprawie jego infrastruktury, aktywizacji towarzystw społecznych. Mieszkańcy Wilna, wspierani przez działania administracyjne władz samorządowych, zyskali możliwość większego zaangażowania w lokalne akcje społeczne. Po 1905 r. ze zwiększenia swobód w szczególnym stopniu korzystali Polacy, którzy zalegalizowali i utworzyli nowe instytucje społeczne, kulturalne, oświatowe. Wiele placówek opiekuńczo-wychowawczych prowadził Kościół katolicki. Intensywnie rozwijały się także stowarzyszenia żydowskie, własne instytucje zakładali także Litwini.

Prócz placówek powoływanych przez organizacje społeczne w przestrzeni Wilna ważne miejsce zajmowały te, które były uruchamiane i nadzorowane przez władze samorządowe. W odróżnieniu od stowarzyszeń społecznych i religijnych samorząd prowadził instytucje przeznaczone dla wszystkich mieszkańców Wilna, niezależnie od narodowości i wyznania. Władze municypalne wzięły na siebie odpowiedzialność za interwencję w obszary wrażliwe społecznie, zapewnienie pomocy i wsparcia dla osób w trudnym położeniu, nadzór nad formalną opieką nad dziećmi osierconymi. Oznaczało to utworzenie instytucji samorządowych, obok tradycyjnie funkcjonujących placówek konfesyjnych i filantropijnych, choć rozwiązania organizacyjne, nomenklatura, rodzaje relacji między personelem i podopiecznymi we wszystkich typach instytucji *de facto* były zbliżone. Zbudowanie systemu opieki nad dziećmi i młodzieżą stało się jednym z kluczowych zadań samorządu w sferze społecznej. Ważnym elementem systemu była opieka w wymiarze socjalno-pedagogicznym w ochronkach prowadzonych przez Kuratorium Miejskie nad Biednymi. Ochronki realizowały działania opiekuńcze, wychowawcze, pomocowe i edukacyjne wobec dzieci z ubogich rodzin, zapewniając im od września do maja za-

jęcia o charakterze przedszkolnym, a także naukę prostych umiejętności zawodowych. Dzieci otrzymywały posiłki, chorym wydawano leki, co znacząco wpływało na poprawienie zdrowotnego dobrostanu podopiecznych. Zwiększająca się liczba dzieci uczęszczających do ochronek potwierdzała, jak potrzebne były to instytucje. Kuratorium zapewniało także opiekę całościową dzieciom osieroconym z ubogich środowisk (w ochronce nr 5 im. św. Wincentego à Paulo).

Ważną rolę w opiece zdrowotnej odgrywały działające pod egidą Kuratorium Miejskiego nad Biednymi stacja „Kropla Mleka” i ambulatorium. Korzystały z nich dzieci pochodzenia polskiego, żydowskiego, litewskiego i białoruskiego. „Kropla Mleka” i ambulatorium propagowały nowoczesne zasady pielęgnacji i żywienia dzieci. Szczególnie ważnym ogniwem systemu opieki zdrowotnej były szpitale pediatriczne, także pozostające pod pieczą władz samorządowych. Pod nadzorem magistratu działał również sąd sierocy, zapewniający opiekę w sensie formalno-prawnym. W tym aspekcie nie dotyczyła ona dzieci ubogich, sąd zajmował się bowiem ustanawianiem pieczy i sprawowaniem kontroli nad opiekunami tych małoletnich, którzy posiadali majątek.

Trudno określić, jaki był społeczny odbiór instytucji opiekuńczych, które pozostawały pod kontrolą wileńskich władz miejskich. Były one wzmiankowane na łamach lokalnej prasy, ale w pamiętnikach dotyczących Wileńszczyzny na początku XX w., przechowywanych w Bibliotece Kórnickiej oraz Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, nie odnaleziono informacji na ten temat, choć pamiętnikarze wspominali o różnych inicjatywach społecznych, pisali o stowarzyszeniach kulturalnych i oświatowych oraz organizacjach młodzieżowych. Nie można więc odpowiedzieć na pytanie, czy mieszkańcy Wilna opiekę nad ubogimi postrzegali jako prawo, czy obowiązek samorządów, a także jak oceniali sprawność władz miejskich w realizacji tych zadań. Informacje w prasie zawierały głównie uwagi dotyczące moralnego wymiaru działalności ochronek i nie wykraczały poza typowe opinie na temat placówek o charakterze *stricte* dobroczynnym. Operowały podobnymi pojęciami i ocenami. Rzadko pisano o znaczeniu modernizowania placówek i doskonalenia metod pracy wychowawczej. W październiku 1905 r. ochronkę nr 1 odwiedziła polska publicystka i tłumaczka Emilia z Saryusz-Bielskich Węsławska (1863–1921), która utworzenie tej instytucji nazwała „krokiem

naprzód”, „pięknym kwiatem” powstałym „z miłości dla biednych i opuszczonych”. Węśławska podkreślała, że starsi podopieczni zostali „wyrwani z ulicy” i odzyskują „możność wstrzymania się na złej drodze i rozwinięcia, zgłuszonych fatalnymi warunkami życia – szlachetniejszych stron duszy”⁷⁷. Działacze społeczni Wilna dostrzegali potencjał związany z prowadzeniem instytucji opiekuńczych przez władze samorządowe, co miało zwiększyć ich autonomię, naruszaną przez władze carskie. W 1906 r. adwokat Adam Karpowicz (1842–1914) pisał o potrzebie starań w sprawie szpitala Dzieciątka Jezus, zapewniającego opiekę dzieciom osieroconym. Sierociniec, istniejący od 1791 r., został ufundowany przez polskich filantropów. Był prowadzony przez Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia Wincentego à Paulo, zwanych szarytkami, które w 1864 r. zostały usunięte przez władze carskie z placówki, przejętej następnie przez duchowieństwo prawosławne. Karpowicz apelował, by „z chwilą wejścia w życie tolerancji wyznaniowej i ogłoszeniem swobód obywatelskich” podjąć działania na rzecz przywrócenia sierocińca pod zarząd władz samorządowych i duchowieństwa katolickiego, czym „zająć się powinien magistrat wileński, jako gospodarz miasta”⁷⁸.

Publicyści, działacze samorządowi, pracownicy instytucji opiekuńczych nie stawiali pytań o możliwości włączenia rodziców i przedstawicieli lokalnej społeczności w pracę opiekuńczą (wyjątkiem był wspomniany postulat dotyczący sądu sierocego). Nie widziano mniej korzystnych aspektów instytucjonalizacji opieki nad dziećmi, patriarchalnego traktowania ubogich, utrwalania mechanizmów socjalizacyjnych, które prowadziły do narzucania wychowankom określonych postaw i zachowań oraz wyznaczania im *a priori* miejsca w hierarchii społecznej. Nie dostrzegano ryzyka wpisania opieki nad dziećmi z ubogich środowisk w hierarchię, w której wychowankowie i ich rodziny, uznani za słabszych i wymagających kontroli, byli pozbawieni podmiotowości i sprawczości. Słabością systemu był brak troski o profesjonalizację pracowników socjalnych. Jednocześnie trzeba podkreślić znaczenie akcji pomocowych, które wiele razy uchroniły dzieci przed głodem i wypadkami.

⁷⁷ E. Węśławska, *Krok naprzód*, „Kurier Litewski” 1905, nr 47, s. 2.

⁷⁸ A. Karpowicz, *Dom sierot św. Wincentego*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 46, s. 2.

W latach 1903–1915 pod auspicjami samorządu miejskiego w Wilnie funkcjonowało kilkanaście różnych stowarzyszeń i instytucji, które na przestrzeni lat przejawiały mniejszą lub większą aktywność. Część z nich rozwiązała się lub przekształciła w odrębne organizacje. Mimo ograniczonej skali działalności instytucje prowadzone przez Kuratorium Miejskie nad Biednymi miały duży udział w budowaniu instytucjonalnych form opieki nad ubogimi dziećmi i ich wychowania, udzielając pomocy wielu z nich. Władze miejskie miały swój wkład także w zapewnianie oraz formułowanie koncepcji poprawiających poziom opieki zdrowotnej i formalno-prawnej. Aktywność w tych obszarach miała znaczenie dla rozwoju samorządności Wilna w kolejnych dekadach XX w. – znów niełatwego na skutek napięć i konfliktów politycznych, społecznych i narodowych.

